

Визвольна війна : 1648 - 1657 рр.

ПРИЧИНИ

1. релігійний гніт: наступ католицизму на права та свободи української православної церкви, конфіскація церковного майна та земель, насильне окатоличення населення, впровадження обов'язкового податку для населення на утримання католицької церкви, діяльність єзуїтських орденів;
2. національний гніт: обмеження українців у правах при обійманні урядових посад та в органах самоврядування міст, ставлення до українців як до другосотного і неповноцінного народу;
3. соціальне гноблення: зростання панщини та натуральної і грошової ренти, ріст податків та відробітків селян на користь держави, посилення особистої залежності селянина від польської шляхти та магнатів, феодальна анархія та магнатсько-шляхетське свавілля, визиск з боку жидівських орендарів, утиски козацтва та міщанства, нерівноправність у політичному становищі української православної шляхти.

ХАРАКТЕР: національно-визвольний, антифеодальний всенародний рух.

РУШІЙНІ СИЛИ: козацтво, селянство, міщанство, частина українського духовенства, дрібна та середня православна шляхта.

КЕРІВНА ВЕРСТВА: неполонізована козацька старшина.

МЕТА: ліквідація польсько-шляхетського панування в Україні, здобуття незалежності і державності.

ПІДГОТОВКА ДО ВІЙНИ:

1. Хмельницький уклав угоду з Кримським ханством і отримав на допомогу татарський корпус на чолі з мурзою Тугай-беєм;
2. проведено агітацію серед населення України;
3. почалась організація військових загонів з добровольців і їх підготовка до бойових дій;
4. Хмельницький вів переговори з Туреччиною, шукаючи в ній союзника і забезпечуючи себе від змови султана з польським королем.

З метою придушити повстання до його початку і поширення, великий коронний гетьман Микола Потоцький вирішив почати розправу. Весною 1648 р. він вислав вперед авангардний корпус на чолі з своїм сином Стефаном, а сам з головним військом вирушив слідом.

В ході війни можна виділити чотири етапи:

перший етап (1648) – повсталі 6-8 травня знищили польський авангард у битві на Жовтих Водах. С.Потоцький був вбитий; 15-16 травня Хмельницький розгромив головне польське військо під Корсунем, взявши в полон обох гетьманів – коронного Потоцького і польного Калиновського. Польща залишилася без війська і без чільних полководців. На цьому етапі у Хмельницького ще не було далекосяжних планів, тому з польським урядом він поводився досить стримано – вичікував і розв'язував проблеми організації краю, створенню нового адміністративного і фінансового апарату. Єдина вимога, висунута королеві, була про збільшення кількості реєстрових козаків до 12 тисяч. Хмельницький зупинився у Білій Церкві і воєнних дій не продовжував. Звістка про перемогу над польською армією облетіла всю країну. Перемоги повстанців приголомшили поляків. Прихильник шляхетського терору магнат Ярема Вишневецький, заклятий римо-католик і ворог українців, зібрав 6-тисячне військо і почав відступати на захід, залишаючи на своєму шляху тисячі помордованих козацьких трупів. В Польщі «подвигами» Вишневецького захоплювались, а на Україні вони пробудили в населення лють і бажання помститися. Почалося всенародне повстання, де особливо відзначився козацький полковник Максим Кривоніс зі своїм загоном, який з особливою ненавистю переслідував князя Ярему за знущання над козаками: катування, забивання на палі, осліплення. В боях під Немировом і Махнівкою Кривоніс розбив війська князя і примусив його втікати.

По всій Україні стихійно виникали загони озброєних селян, ватажки яких не визнавали ніякого плану, ніякого проводу над собою. Тут проявився організаторський хист Богдана Хмельницького, який з цього різноманітного військового матеріалу створив регулярну армію: нездатних до війська відіслав додому, страчував грабіжників, до своїх полків допускав вибраних людей. Основу української армії творили реєстрові полки, які очолювали Бурлій, Вешняк, Гиря, Джалалій, Нестеренко, шляхтичі Богун, Теодорович, Гоголь (Яновський), Нечай, Морозенко, міщани Гладкий, Небаба, Золотаренко.

З новоорганізованим військом Хмельницький рушив проти поляків, які зібрали біля Львова 32 тис. шляхти і 8 тис. німецьких найманців. Сподіваючись легкої перемоги, польське військо було споряджене в сліпучі шати, ніби збирались воювати не залізом, а сріблом і золотом. Очолювали польську армію три магнати: Домінік Заславський, коронний конюший, який над усе любив розкіш і мав великопанські манери, Миколай Остророг, коронний підчаший, який був відомий своєю вченістю, Олександр Конєцпольський, 19-річний коронний хорунжий. Їх козаки охрестили «перина», «латина» і «дитина». 23 вересня відбувся бій під Пилявцями, що закінчився перемогою козаків, які далі пішли на захід і дійшли до Вісли. Гетьман міг йти до самої Варшави, та замість Володислава, який помер, королем польським стає його брат Ян Казимир, кандидатуру якого підтримував Хмельницький, з невідомих причин гетьман знімає облогу з Замостя, укладає мир і повертається на Наддніпрянщину;

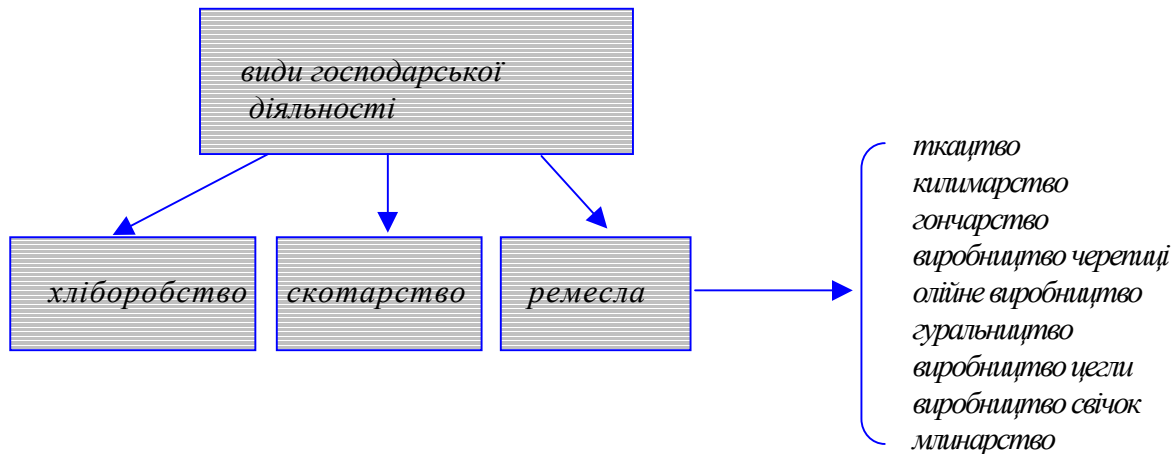
другий етап (1649-1653) – на початку січня Хмельницький повертається до Києва, де його урочисто приймали митрополит Сильвестр Косів, почесний київський гість – єрусалимський патріарх Паїсій, все православне духовенство, вчена еліта, українське населення, яке бачило в його особі визволителя і месію. Мабуть, саме тоді зрозумів Хмельницький своє призначення, свої можливості, бажання свого народу стати вільним, відчув в собі силу зробити це: «Виб'ю з лядської неволі руський нарід увесь! Перше я за свою шкоду і кривду воював, а тепер за нашу православну віру!.. За границю війною не піду, шаблі

на турків і на татар на підйму. Досить маю в Україні, Поділлі і Волині тепер у землі і князівстві моїм – по Львів, по Холм і Галич. А ставши над Віслою, скажу дальшим ляхам: сидіть і мовчіть, ляхи!.. А як будуть за Віслою брикати, знайду їх там певно». Переговори, що почалися з польською делегацією на чолі з Адамом Киселем, закінчилися нічим: вимоги Хмельницького були високі, а сам він погрожував війною. Готуючись до неї, Хмельницький налагоджував зв'язки з Москвою і знову взяв собі за союзника татарську орду. Союз з татарами був непевним: вони були налякані розмахом повстання і перепискою з російським царем.

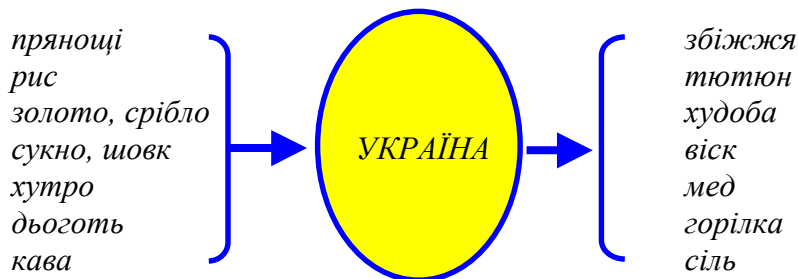
Війна почалась весною 1649 року наступом поляків на чолі з самим королем Яном Казимиром з Волині і з Яремою Вишневецьким з боку Галичини. Хмельницький з татарами обложив Вишневецького у фортеці Збаража, а королівські війська оточив під Зборовом. У цей вирішальний момент Хмельницького зрадив підкуплений королем татарський хан Іслам Гірей, який змусив гетьмана укласти принизливу угоду з поляками – Зборівський мир, за яким реєстр встановлювався в 40 тис. козаків, польському війську та жидам заборонялося перебувати на Київщині, Чернігівщині та Брацлавщині, де урядові посади дозволялось займати лише козацькій старшині і православній шляхті, православному митрополитові обіцялося місце в польському сенаті, всім учасникам повстання дарувалась амністія, але більшість селян мусила повернутись в кріпацтво, польська шляхта мала право повернутись у свої володіння.

Хоч козаки були переконані, що отримали надто мало, фактична влада перейшла в руки Запорізького Війська. Військовий штаб гетьмана, генеральна старшина, набрав функцій кабінету міністрів і зайнявся організацією держави. Цілу територію поділено було на полки і сотні, військові старшини виконували також функції цивільної влади. Суди набрали козацького характеру. Всі податки і данини, що належали польській владі, надходили тепер до військового скарбу. Українська держава мала власну символіку: прапор малинового кольору і герб із зображенням козака з мушкетом. Хмельницький повів широку дипломатичну діяльність за кордоном, втручався в справи Молдавії і намагався посадити там господарем свого сина Тимоша. Проте, загибель Тимоша у 1653 р. під Сучавою поклала кінець невдалій і надто дорогій молдавській кампанії. Союз із Кримом мав основне значення для Хмельницького і, щоб здобути приязнь хана, він відступив татарам давній замок Іслам-Кермен на нижньому Дніпрі: Запоріжжя втратило прямий шлях до Чорного моря. Золотом Хмельницький здобув в Стамбулі собі такий вплив, що мав навіть свою партію в султанській раді, яка підтримувала його плани. Союз із Туреччиною, величезною імперією, що обіймала країни Азії, Африки і Європи, мав дати Україні сильного союзника, з яким рахувалися б і Польща, і Крим. Разом з тим була надія розвинути широку торгівлю в балканських країнах і на Чорному морі. Після обміну посольствами султан в 1651 р. заявив про свою готовність прийняти протекторат над Запорозьким Військом, Україна мала увійти в васальну залежність як і інші християнські країни, що були під Туреччиною.

А тим часом українські землі перейшли у власність новоствореної еліти – козацької старшини. Необтяжені важкими податками почали розвиватись і селянські наділи. Розвиток господарства піднімав економіку молоді Української Держави, її міжнародний авторитет. Старшина почала на відібраних у шляхти землях засновувати поміщицькі господарства, де працювали здебільшого наймані селяни. Розвиток таких господарств був дуже швидким і старшина багатіла. Заможні селяни теж розвивали свої господарства.

Українська спільнота почала виробляти товари не лише для свого споживання, а й для продажу на ярмарках, базарах, спеціалізованих торгах. Географічні межі торгівлі розширювались – вона почала торгувати з Англією, Францією, Німеччиною, Австро-Угорщиною, Туреччиною, Росією. Вибір товарів теж був великим:

Господарство спиралось головним чином на хліборобство. Визвольна війна знищила велику власність і землю поділила між господарями-козаками, що поживило сільськогосподарське виробництво. Вирощувались і промислові культури: льон, конопля, тютюн; розвивалось скотарство, народні промисли.

Козацька старшина в цей час ще вірила в доброго короля і щиро сподівалася на зв'язки з Польщею. Вона намагалась здобути собі таке місце в державі, яке колись мала польська шляхта, а тому внутрішня політика гетьманського уряду була спрямована на задоволення потреб і прагнень старшини. Згодом її потреби звелися до того, аби зберегти привласнені господарства, припинити боротьбу і зберегти милість польського короля. Селянські маси, охопленні бажанням помсти, енергією, напруженням і прагненням до волі, чекали від гетьмана більш рішучої політики щодо Польщі, були розчаровані Зборівським договором і тим, що Хмельницький на нього пристав. Наростали протиріччя між селянством і козацькою старшиною, що розкололи табір повстанців і схилили гетьмана до обережної і поміркованої політики.

Тим часом, у 1651 р. знову в наступ пішли поляки на чолі з Яном Казимиром. Ця битва тривала майже два тижні і закінчилась поразкою Хмельницького: сили його армії були на 20

тисяч чоловік меншими, у вирішальний момент татари покинули поле бою, захопивши в полон самого Хмельницького. Розпочаті переговори закінчились підписанням ще одного принизливого договору – Білоцерківського миру: козацький реєстр скорочувався до 20 тисяч, влада гетьмана обмежувалась Київським воеводством, йому заборонялось вступати у зовнішні зносини, польські війська повернулись на Україну. Селяни, не включені до козацьких реєстрів, не бажали повертатися в кріпацтво, а втікали на порубіжну з Московією територію, де засновували поселення на козацький лад, що поклало початок так званій Слобідській Україні, розташованій на землях сучасної Харківщини.

Невдоволений поразкою, Хмельницький зібрав 1652 року таємну раду в Чигирині, після якої відновив воєнні дії проти поляків і розбив їхнє військо під Батогом, а в помсту за Берестечко було вбито усіх полонених. Перемога дала початок новому спалаху повстань по цій Україні. У вересні 1653 р. козацьке військо оточило польську армію під містечком Жванцем на Поділлі, але втретє кримський хан зрадив Хмельницького і підписав з поляками мир на вигідних для себе умовах, що вимусило і гетьмана підписати договір з Польщею на засадах Зборівського. В результаті цього етапу війни обидві сторони були настільки виснажені, що ні поляки, ні козаки не могли завдати вирішального удару;

третій етап (1654-1655) -- в таких умовах Хмельницький не придумав нічого кращого, як звернутись до східного сусіда – Росії. Московське посольство на чолі з боярином Василем Бутурліним зустрілося з гетьманом, його полковниками та генеральним штабом Війська Запорозького в Переяславі. 18 січня 1654 року Хмельницький скликав раду козацької верхівки і людей на міський майдан, де наголосив на потребі для України у сильному і надійному союзникові, а тому народ мусив вибрати верховного правителя для себе з чотирьох кандидатур, запропонованих гетьманом: польського короля, кримського хана, турецького султана і московського царя, виділивши при цьому останнього, як найбільш близького, бо православного. Народ схвально загудів на користь російського царя і гетьман з послами та старшиною пішли у церкву для скріплення рішення спільною присягою. Проте виявилось, що попри всі надії Хмельницького на взаємну присягу, присягати доведеться лише йому і українському народу, як новим підданим царя, ані сам цар, ні послы присягати, що будуть обороняти землю українську і шанувати її права і привілеї, не збираються. Після одностороннього заприсяження, було укладено угоду. Умови її обговорено в Москві, де були прийняті «Березневі статті». За ними: 1) підтверджено права і привілеї Війська Запорозького на маєтності і землі; 2) встановлено 60-тисячний козацький реєстр; 3) за гетьманським урядом зберігалися права контролю над фінансами і податками; 4) залишилися недоторканими право на повноваження місцевих органів влади, права Київського митрополита, права обрання гетьмана козацтвом; 5) зберігався колишній політично-соціальний і церковний устрій. При цьому Україна залишалась окремим державним організмом з правом самостійного ведення дипломатичних зносин (крім Туреччини і Польщі), щоправда, під контролем царського уряду. Росія зобов'язувалась обороняти Україну від Польщі. Договір був непевним і неясним, а тому з самого початку між державами виникли суперечності, бо Україна сприймала договір як союзницький і продовжувала самоуправління, а Москва бажала повністю розчинити у собі українську націю, позбавити її права на державницьке існування і така політика тривала не одне десятиліття.

У відповідь на новоутворений союз було утворено ще один – між Кримом і Польщею. Їх спільне військо з'явилося восени 1654 р. на Поділлі і безжально нищило все, що займало. Гідний опір зустріло воно з боку українсько-російської армії. Та вичерпані сили Польщі стали причиною нападу на неї західних сусідів – шведського короля і бранденбурзького курфюрста. Підвела в цій ситуації і Литва, яка визнала шведського короля правителем Польщі. Рятуючи свою батьківщину, поляки шукали допомоги в російського царя, обіцяючи йому польську корону по смерті бездітного Яна Казимира. Радіючи блискучим перспективам, Москва підписала 1656 року Віленське перемир'я з поляками і почала наступ проти Швеції. Козаки на переговори допущені не були. Спроби Хмельницького на цьому етапі знайти вірного союзника і захисника для України не увінчалися успіхом: натомість він передав свою державу з рук польських до рук російських узурпаторів.

четвертий етап (1656-1657) – характеризується намаганнями Хмельницького незалежитися від Росії пошуками нових союзників. У відповідь на угоду Польщі і Росії, він підписує угоду з шведським королем і семигородським князем про боротьбу проти Польщі. Коли справа була майже виграна і війська союзників увійшли до Варшави, втрутилася Данія, яка розпочала агресію проти Швеції. Це змусило шведські війська спішно залишити Польщу і повернутись додому. На допомогу полякам прийшли австрійці і татари, семигородське військо капітулювало і козаки поспішно повернулись на Україну. Дізнавшись про провал своїх планів, Богдан Хмельницький 6-го серпня 1657 року помер. Його діяльність не можна оцінювати однозначно, адже десять років, перебуваючи при владі, Хмельницький розбудовував створену ним козацьку державу, намагався остаточно звільнити свою Батьківщину від будь-якого верховенства, дав можливість українському народові відчутти себе вільним, зрозуміти свою значимість, свою самобутність, піднести національну свідомість непокірного народу, яка свого часу трохи занепала з причини постійного перебування під чужинським чоботом. Помилки гетьмана, як і досягнення, є суттєвими, але й його епоха була складною і суперечливою. Та навіть у таких умовах Хмельницький зумів створити Українську Державу, передумови до її незалежності і ослабити її ворогів. Розпочата ним Визвольна війна мала кілька історично важливих моментів: 1 - вона була не лише війною за віру та свободу, а війною за відновлення втраченої державності. Гетьман перетворився на суб'єкт політичної влади в Речі Посполитій, конкуруючи, фактично, з королем; 2 - Хмельницький укладену угоду з царем трактував як тактичний хід, що мав забезпечити Україні з боку Росії захист від Польщі, а для Москви цей союз був стратегічним «на віки вічні»; 3 - цар Олексій Михайлович обіцяв взяти під свій захист православну віру, яку так зацькували при польському королі, а в той час православне українське духовенство відмовилось присягати на вірність чужоземному монархові, знаючи підневільний стан московського духовенства; 4 - цар використав розбіжності між гетьманом, козацькою старшиною і міщанством у своїх інтересах.